

Emilia Marks

„SAFARI” JAKO PRZYKŁAD MOŻLIWOŚCI KSZTAŁTOWANIA PRZESTRZENI ROLNICZEJ W TWORZENIU SPECYFICZNEGO PRODUKTU TURYSTYCZNEGO

“SAFARI” AS AN EXAMPLE OF THE AGRICULTURAL SPACE SHAPING IN THE PROCESS OF CREATION OF THE SPECIFIC TOURISM PRODUCT

Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ul. Prawocheńskiego 17, 10-720 Olsztyn, e-mail: emma@uwm.edu.pl

Summary. The decrease of the profitability in agriculture forces, on one hand, concentration of the production and, on the other hand, the reality of the market economy cause the diversification of the economic activity. This problem especially applies to the areas of the low agricultural production space valorization index, where so far dominating agricultural function is limited or liquidated.

The Ecological Farm of the Rudziewicz Family is a wild animals park, created with passion on the living nature's tissue. On the area of 350 ha, hardly accessible to the traditional agriculture, there are herds of deer, elks, wild pigs, primitive horse, cattle, sheep and goats. The attractiveness of the park is increased by the presence of the exotic habitants, like maral and manchurian deer, wild arui sheep, moufflon, couple of yaks, zebras, kangaroo, camel and flocks of exotic birds. In the summertime the facility is made accessible to the "bloodless safari" tours.

Safari is a model example of the multi-directional use of the agricultural areas in the new market reality. This project increased significantly the landscape assets of the area by skillful shaping and the improvement of the water balance, as a result of the fishing ponds creation and the activities in the small retention area. The space organized this way successfully connects all of the functions: production, ecological, recreational and educational.

Słowa kluczowe: park dzikich zwierząt, produkt turystyczny, wielofunkcyjność obszarów wiejskich, wykorzystanie rekreacyjne.

Key words: wild animals park, tourism product, multi-functionality of the agricultural areas, recreational use.

WSTĘP

Kształtowanie przestrzeni wsi na potrzeby turystyki i rekreacji ma charakter wielowymiarowy. Można tu wyróżnić kilka nurtów problemowych i kierunków zagospodarowania. Ważnym było ograniczenie bądź wykluczenie dotychczasowej funkcji rolniczej wraz ze zmianą własności. Grunty o niskim wskaźniku waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej, w opinii właścicieli trudne i nieopłacalne w uprawie, stosunkowo łatwo podlegały odrolnieniu na różne cele, w tym turystyczne i rekreacyjne. Oficjalnie procesy te były kontrolowane przez odpowiednie służby (Ustawa o ochronie gruntów rolnych i leśnych), jednak źle opracowane w wielu jednostkach samorządowych plany zagospodarowania przestrzennego lub wręcz ich brak powodowały nader swobodną interpretację litery prawa. Tereny mało przydatne do produkcji rolniczej, szczególnie te zlokalizowane w obszarach pojeziernych, charakteryzowały się nierzadko wysoką atrakcyjnością turystyczną. Wymienione uwarunkowania zaowocowały żywiołowym procesem polegającym na dowolnym podziale dotychczasowych działek, niekontrolowanym obrocie ziemią, a w następstwie chaotycznym ich zagospodarowaniu na cele rekreacyjne.

Wymienione zagadnienia, obserwowane na dużej przestrzeni rekreacyjnej, jaką jest np. Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, nie wykluczają dalszych możliwości jej harmonijnego rozwoju czy z racji istniejącej już oferty dostępności do jej walorów. Mniej korzystnie przedstawia się sytuacja obszarów zlokalizowanych wokół mniejszych jezior, niepołączonych w żadne systemy. Jak podają Młynarczyk i in. (2004), sztandarowym przykładem jest jezioro Dadaj (9,8 km²). Jeden z większych na Pojezierzu Olsztyńskim akwenów w większości jest otoczony terenami rolniczymi. Znaczne przekształcenia ich gruntów w indywidualne działki rekreacyjne spowodowały nie tylko nadmierną koncentrację chaotycznej zabudowy letniskowej, pozostającej ponadto bez nadzoru sanitarnego, ale przede wszystkim poważnie utrudniły dostęp do jeziora mieszkańcom okolicznych wsi i Biskupca. Ponadto znajdujące się na obszarze badawczym już od lat 60. XX wieku obiekty wypoczynkowe tzw. zakładowe w ostatnim czasie także zostały masowo wykupione, co znacznie pogłębia ryzyko ograniczenia rozwoju przestrzeni na cele publiczne.

Inaczej należy oceniać działania planowo zmierzające do kształtowania terenu z myślą o tworzeniu konkretnych produktów turystycznych. Można tu podać wiele przykładów o zróżnicowanym stopniu konkurencyjności w stosunku do funkcji rolniczej. Stosunkowo mało „inwazyjne” są szlaki turystyczne (Środulska-Wielgus 2009). Wyznaczane w przestrzeni, pozwalają bezbłędnie dotrzeć do istniejących walorów, a jednocześnie umożliwiają zrównoważone sterowanie ruchem turystycznym, co jest szczególnie ważne na obszarach przyrodniczo cennych (Żarska 2009). Prawidłowo zaprojektowane elementy oznakowania szlaków nie wprowadzają dysharmonii w krajobrazie, a teren „obok szlaku” zachowuje swoje pierwotne funkcje. Przykładem godzenia funkcji rolniczej i rekreacyjnej w przestrzeni są wyciągi i trasy narciarskie. Chodzi tu głównie o niewielkie inwestycje, powstające na terenach pojeziernych na stosunkowo niewysokich stokach, zapraszające początkujących narciarzy lub na krótkie wypady rodzinne (Marks i in. 2009). W okresie letnim zadarnione stoki są zazwyczaj wykaszane, a nawet wypasane. Innym rodzajem przestrzeni rekreacyjnej są pola golfowe. Zazwyczaj powstają w wyniku przekształcenia terenów rolniczych (Orzechowska-Szajda 2009). W tym przypadku funkcja rolnicza zamiera, jednak walory krajobrazowe (dosadzone drzewa, trwałe zadarnienie, naturalne bądź sztuczne oczka wodne) na ogół ulegają poprawie. Środowisko zyskuje jeszcze więcej, gdy pole golfowe powstaje na gruncie zdegradowanym w wyniku zabiegów rekultywacyjnych. Takie trendy są dość powszechne w Europie Zachodniej (Hammond i Hudson 2007).

MATERIAŁ I METODY BADAŃ

Inspiracją do podjęcia tematu było uczestnictwo w projekcie „Budowa międzysektorowego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w Obwodzie Równieńskim na terenie Ukrainy” w sierpniu 2009 roku i przy okazji możliwość poznania i oceny wraz z delegacją ukraińską oferty gospodarstwa. Podczas lustracji terenowej wykonano dokumentację fotograficzną i analizę wizualną elementów kształtujących krajobraz. Ponadto przeprowadzono sondaż diagnostyczny wśród uczestników delegacji na temat ogólnej opinii o przygotowanej produkcie. Fascynacja miejscem była powodem powtórnej wizyty w obiekcie w sezonie letnim w 2010 roku. Przeprowadzono kolejną lustrację terenu,

ocenę zmian, a respondentami sondażu byli tym razem goście zajazdu „Piękna Góra” (rys. 1). Informacje na temat idei stworzenia, bieżącej działalności i planów rozwojowych obiektu uzyskano w trakcie wywiadu bezpośredniego z właścicielami. Ostateczne konkluzje opracowano na podstawie analizy wyników oceny, zasięgniętych opinii i literatury przedmiotu. W pracy zamieszczono wyłącznie autorskie fotografie.

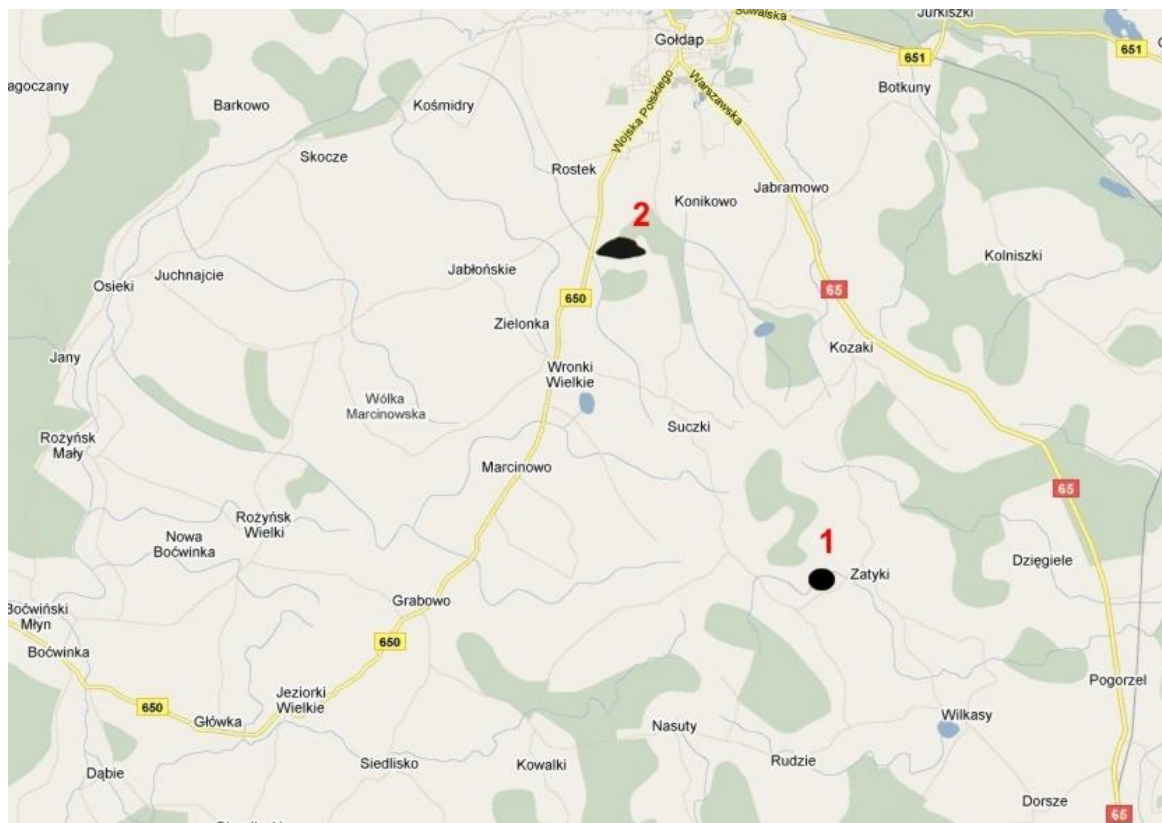
CHARAKTERYSTYKA I OCENA OBIEKTU „SAFARI”

Hodowla dzikich zwierząt o nazwie „Gospodarstwo Ekologiczne Rodziny Rudziewiczów” z racji specyficznej oferty określana bywa także „Safari”. Gospodarstwo znajduje się w powiecie gołdapskim (woj. warmińsko-mazurskie) w gminie Gołdap, w miejscowości Zatyki (rys.1). Obiekt zlokalizowany jest niemal u podnóża Tatarskiej Góry, której walory krajobrazowe podlegają ochronie prawnej w formie zespołu przyrodniczo-krajobrazowego. Zgodnie z podziałem fizyczno-geograficznym Kondrackiego (2000), zlokalizowany jest w makroregionie Pojezierze Mazurskie, na północnym skraju mezoregionu Wzgórza Szeskie. Malowniczość krajobrazu podkreślają wzniesienia terenu przekraczające 300 m n.p.m. – Szeska Góra (309 m), Tatarska Góra (301 m) i Góra Gołdapska (271 m), zwana Piękną Górą. Są to najwyższe wzniesienia na Pojezierzu Mazurskim i dzięki nim region nosi także nazwę Mazury Garbate.

W surowość klimatu obszaru harmonijnie wpisuje się obiekt stworzony na żywej tkance przyrody dzięki idei i pracy Tadeusza Rudziewicza wraz z rodziną. Na powierzchni około 350 ha, ogrodzonej i podzielonej na kwatery, żyją stada dzikich zwierząt. Wzgórza Szeskie znajdują się na styku dwóch łobów lodowcowych – mazurskiego i litewskiego, lecz pomimo wyraźnie czytelnych cech krajobrazu polodowcowego praktycznie brakuje tu naturalnych jezior. Na terenie gospodarstwa wody jednak nie brakuje, w efekcie małej retencji zajmuje ona tereny najniżej położone, ponadto zbudowano tu kilka dużych stawów, w których prowadzi się ekologiczną hodowlę ryb. W opinii gospodarza najpiękniejsze wrażenia widokowe dostępne są o świcie, gdy stopniowo z opadających mgieł wyłaniają się najpierw zbocza pagórków porośnięte trawami oraz kępami drzew, a następnie wielkie tafle wody i grupki budzących się zwierząt.

Zwiedzanie obiektu odbywa się w obecności właścicieli lub pracowników, ze względów bezpieczeństwa po wyznaczonej trasie. Terenowe samochody bez trudu pokonują na przemian błotniste zagłębienia terenu i kolejne pagórki, choć jazda w poprzek zbocza sama w sobie już podnosi poziom adrenaliny. Nagrodą jest pierwszy przystanek, gdy zza wzgórza wyłania się panorama jeziora, a przy nim stado dorodnych jeleni (fot. 1). Tuż obok leniwie skubiące trawę sarny z młodymi (fot. 2), a kilkanaście metrów dalej stado danieli. Łącznie kilkaset sztuk. Samochody i pstrykające migawki aparatów fotograficznych nie budzą niepokoju zwierząt, wręcz przeciwnie, niektóre wykazują chęć zawarcia bliższej znajomości (fot. 3 i 4). W drodze do kolejnej kwatery można odkrywać uroki malowniczego krajobrazu. Mieszkające w zagrodzie koniki polskie i konie Przewalskiego chętnie pozują do zdjęć. Obserwacja tych sympatycznych stworzeń pozwala na odkrycie rasy pośredniej. Osobniki maści żółtej, typowej dla konia Przewalskiego, prezentują ciemną pręgę wzdłuż grzbietu i ciemną grzywę, cechy charakterystyczne dla konika polskiego (fot. 5). Z końmi zgodnie współległy-

stuje jak, w ubiegłym roku jeszcze samotny, niedawno gospodarze sprowadzili mu partnerkę (fot. 6). W rewirze przeznaczonym dla dzików i świniodzików także genetyk miałby duży problem z ustaleniem, „ile procent dzika znajduje się w dziku”. Tylko różnice w pokroju sylwetek wskazywały, czy dany osobnik zawiera więcej genów świni domowej, czy dzika¹. Zwierzęta zajęte żerowaniem zdawały się nie zauważać turystów (fot. 7 i 8). Zupełnie inaczej zachowywały się owce i kozy, wspólnie zajmujące obszerną kwaterę na jednym z pagórków. Te przyjazne turyście, ciekawskie zwierzęta również charakteryzowała wyraźna nieczystość rasowa (fot. 9 i 10).

Rys. 1. Lokalizacja obiektów w przestrzeni: 1 – „Safari”; 2 – Piękna Góra
Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy: <http://maps.google.com>.

Opisywany obiekt nie zasługiwałby w pełni na nazwę „Safari”, gdyby nie jego egzotyczni mieszkańcy. Żyje tu jedyne w Europie stado jelenia marali, dzikie owce arui, muflony, jelenie mandżurskie, prymitywne rasy bydła, kangur, para zebra (fot. 11). Najnowszym nabytkiem jest wielbłąd dwugarbny. Świat fauny gospodarstwa wzbogacają ptaki: hodowane w wolierach² strusie (fot. 12), pawie, egzotyczne rasy ptactwa domowego, bażanty oraz gatunki „zalatujące gościnnie”. W tym prawie dziewiczym krajobrazie powszechnie spotyka się bowiem czaple, żurawie, kormorany, orły bieliki i wiele innych. Właściciele stworzyli prawdziwy raj dla zwierząt, które swobodnie żyją tu od maja do października w warunkach

¹ Dzik czystej krwi, w odróżnieniu od świni domowej, ma wyraźnie widoczny garb w zadniej części grzbietu. U mieszańców cecha ta stopniowo zanika.

² Woliera – pomieszczenie albo wydzielona przestrzeń, odgradzona siatką lub szkłem, w której przebywają ptaki. Wyposażenie woliery imituje naturalne środowisko życia danego gatunku, a wielkość powinna umożliwiać swobodne latanie.

niemal identycznych jak na wolności. W tym okresie park udostępniany jest do zwiedzania. Większość zwierząt, mimo że są z natury dzikie, nie odczuwa zbytnio lęku przed ludźmi, stąd wizyta dostarcza niezapomnianych wrażeń. Gospodarzowi udało się nawet z kilkoma osobnikami zaprzyjaźnić. W okresie zimowym stada żyjące w naszym klimacie na wolnym powietrzu (jeleniowate, dziki) przepędzane są do mniejszych kwater, gdzie są dokarmiane i poddawane niezbędnym zabiegom weterynaryjnym. Zwierzęta bardziej ciepłolubne (wielbłąd, zebry, kangury i konie) zimują w oborze. Podobnie pod dachem spędzają zimę strusie i ptactwo ozdobne.

Fot. 1. Jelenie na rykowisku (wrzesień 2009)

Fot. 2. Pora na śniadanie

Fot. 3. Pokojowy podział przestrzeni

Fot. 4. Ciekawość zwycięża strach

Fot. 5. Nowa rasa koni, jeszcze bez nazwy

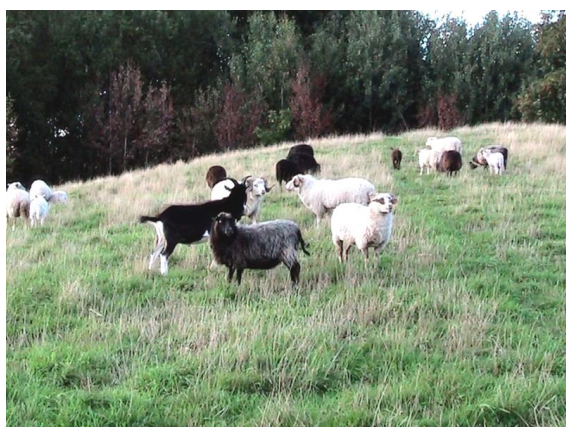
Fot. 6. Zgodna współzystencja

Fot. 7. Pełny żołądek to jest to!

Fot. 8. Skąd tu tyle witamin?

Fot. 9. W jedności siła

Fot. 10. Mama jest najważniejsza

Fot. 11. Zawsze modnie ubrane

Fot. 12. Jestem wysoki i przystojny

Możliwość uczestnictwa w bezkrwawym safari nie jest jedyną atrakcją, jaką oferują właściciele. Znajdująca się na terenie obiektu jedna z wysp, stylizowana na wyspę Jaćwingów, jest miejscem urządzania pikników i biesiad. Wśród kulinarnych specjalności królują smażone i wędzone ryby, hodowane na miejscu (dorodne liny, okonie, sumy, karpie goście mogą złowić sobie sami), pieczone dziki i ogólnie potrawy z dziczyzny. Atrakcją jest jajecznica z jaja strusiego, smażona na oczach gości w ognisku. Takie same kulinarne smakowitości

dostępne są także w zajeździe „Piękna Góra” przez cały rok. Szczególną uwagę przykuwa znajdujące się w środku hotelu duże akwarium. Dla dzieci jest to żywa lekcja przyrody, natomiast smakosz ryb wybiera sztukę, którą kucharz przyrządzi na życzenie.

Gospodarze proponują bogatą gamę sportów wodnych – skutery, narty wodne, pływanie gondolą, na tzw. bananie. Specjalną dawkę adrenaliny gwarantuje rejs amfibią. Na czołgu zamontowano platformę imitującą pokład statku. Intryguje już sama nazwa pojazdu: Titanic – wersja optymistyczna. Szaleńcza jazda po głębokich wertepach, zakończona gwałtownym ześlizgiem do wody z wysokości kilkunastu metrów po stromym brzegu, autentycznie pozwala wczuć się w scenerię filmu. W ofercie gospodarstwa znajduje się także propozycja zimowa, mianowicie trasy narciarskie długości 1100 i 600 m z wyciągiem krzeselkowym urządzone na Pięknej Górze (rys. 1) oraz całoroczny tor saneczkowy.

Przeprowadzony sondaż wśród gości pozwolił na wyciągnięcie jednoznacznie pozytywnych wniosków. Zarówno osoby uczestniczące tylko w safari i pikniku, jak i turyści korzystający z bazy noclegowej w Pięknej Górze wystawili ofercie bardzo dobre oceny. W drugiej grupie ponad połowa respondentów korzystała z usług już wcześniej, deklarując kolejne wizyty. Jednocześnie goście hotelowi podkreślali, że możliwość połączenia letniego wypoczynku z udziałem w bezkrwawym polowaniu jest głównym powodem przyjazdu właśnie do Pięknej Góry

Jak każdy produkt turystyki wiejskiej, również opisaną ofertę wzbogacają walory zewnętrzne. Miasto Gołdapi uzyskało w 2000 roku status uzdrowiska, można skorzystać tu z zabiegów terapeutycznych, a region należy do najczystszych w kraju. Uroki natury poznamy, zwiedzając rozciągniętą na północny wschód od Gołdapi Puszcę Romincką, niegdyś rewir łowiecki cesarza Wilhelma II. Do dziś cesarskie hobby upamiętniają częściowo wrośnięte w ziemię głazy, informujące o najdorodniejszych trofeach. Na przeciwległym biegunie znajduje się również interesująca przyrodniczo Puszcza Borecka. Ciekawostką architektoniczną są bliźniacze żelbetonowe mosty nieczynnej linii kolejowej w Stańczykach, długości 250 m i wysokości 36,5 m. Mosty łączą brzegi głębokiego jaru rzeki Błędzianki. Po moście południowym, zbudowanym po pierwszej wojnie światowej, prawdopodobnie nie przejechał ani jeden pociąg. Godne uwagi jest założenie pałacowo-parkowe w Mieduniszkach Wielkich, niegdyś własność rodu Farenheidów. Pamiątką po tej rodzinie jest także rodowy grobowiec w Rapie, zbudowany w kształcie piramidy, w którym nadal spoczywają z mumifikowanymi ciałami, a obiekt jest przedmiotem zainteresowania nie tylko turystów, ale również radiestetów i egiptologów. Najciekawszym obiektem sakralnym jest gotycki kościół w Gołdapi, odbudowany z ruin pod koniec XX wieku (Kibiń 2006).

W sytuacji, gdy obszary rolnicze z różnych względów tracą swoją wiodącą funkcję, istotne jest nadanie im nowego kierunku użytkowania. W przeciwnym razie grunty odłogowane podlegać będą systematycznej degradacji (Krzyk 2009). Safari jest doskonałym przykładem wielofunkcyjnego wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej w nowych realiach rynkowych. Zawsze były to tereny trudne do tradycyjnej uprawy, z dużymi ograniczeniami dostępności i rozwoju mechanizacji. Po likwidacji państwowych gospodarstw rolnych te ziemie były niechciane, „bo nie wjedzie tu ciągnik, bo nic tu nie urośnie”. Także inne funkcje, np. mieszkaniowa czy usługowa, raczej nie cieszyłyby się tutaj szerszym zainteresowaniem. Tymczasem nadal jest to produkcja rolnicza, tylko o nieco innym profilu. Obiekt

jest atestowanym gospodarstwem ekologicznym. W ofercie kulinarnej zajazdu „Piękna Góra” ważną pozycję zajmują ryby z własnej hodowli oraz dania z dzicyzny. Gospodarz ma stosowne uprawnienia, zatem selekcja zwierząt odbywa się w sposób profesjonalny. Ponadto gospodarstwo produkuje „na rynek”, także eksportowy. Właściciele reklamowali swoje wyroby m.in. na Międzynarodowych Targach Żywności i Produktów Ekologicznych Biofach w Norymberdze. W roku 2004 Anna i Mirosław Rudziewiczowie znaleźli się w gronie finalistów X Ogólnopolskiego Konkursu „Farmer Roku”, a w 2010 roku zostali wicemistrzami kraju w konkursie AGROLIGA 2009 w kategorii „Rolnicy”. Swoiste walory ma również produkcja uboczna obiektu. Zrzućane rokrocznie poroże jeleniowatych jest surowcem do wyrobu różnych przedmiotów użytkowych, wykorzystywanych do wystroju pomieszczeń w zajęździe „Piękna Góra”, co dodatkowo podkreśla charakter i atmosferę tej specyficznej oferty.

Kształtowanie przestrzeni rekreacyjnej na obszarach o dużych walorach turystycznych jest stosunkowo proste. Główne działania polegają tu na wskazaniu możliwości ich udostępniania i zabezpieczeniu przed degradacją. Ponieważ zasoby takich terenów są zazwyczaj ograniczone, na szczególne podkreślenie zasługują inicjatywy podnoszące atrakcyjność przestrzeni mniej wartościowych (Nowak 2009). Pomysł zorganizowania parku dzikich zwierząt znacznie przyczynił się do poprawy walorów krajobrazowych terenu, gdyż racjonalnie prowadzone prace urządzeniowe i nowi mieszkańcy nie burzą harmonii otoczenia, ale wręcz pogłębiają tajemniczość i dzikość tego zakątka. Projekt poważnie wzbogaca ofertę turystyczną Mazur Garbatych i bywa reklamowany jako „Kraina Łowców Przygód”. Bardzo istotny jest także aspekt środowiskowy prowadzonego przedsięwzięcia. Poważnym problemem ograniczającym produktywność terenów rolniczych i leśnych są okresowe, coraz dotkliwsze braki wody, dlatego każdy pomysł umożliwiający racjonalne gospodarowanie tym dobrem jest godny uwagi. Obecnie na terenie całego kraju realizowane są różnorodne projekty i programy małej retencji wodnej (Krzyk 2008). Zatrzymując w środowisku wodę poprzez budowę stawów rybnych oraz prowadzone zabiegi małej retencji, właściciele niejako wyprzedzili ten problem. Dodatkowym atutem jest wspomniany wpływ na walory krajobrazowe i możliwość wykorzystywania rekreacyjnego niektórych sztucznych zbiorników, gdy naturalnych brak.

PODSUMOWANIE

Idea stworzenia parku dzikich zwierząt w urządzonej odpowiednio scenerii to nie tylko kształtowanie krajobrazu i kreowanie przestrzeni rekreacyjnej. Istotne jest także zapobieganie degradacji obszarów rolniczych i utrzymanie funkcji produkcyjnej w nowych realiach rynkowych, gdy tradycyjne rolnictwo, szczególnie na terenach trudnych, przestało się opłacać. Jak podaje Pałka (2009), strategia wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich wymaga aktywność mieszkańców i dywersyfikację działalności gospodarczej. „Gospodarstwo Ekologiczne Rodziny Rudziewiczów” to modelowy przykład wielokierunkowego wykorzystania przestrzeni. Profesjonalnie zorganizowany i wciąż dynamicznie rozwijany park dzikich zwierząt poprawia walory krajobrazowe i środowiskowe terenu, zaspokaja przyrodnicze pasje gospodarza i członków jego rodziny, pozwalając jednocześnie na użytkowanie turystyczno-rekreacyjne. Możliwość zwiedzania parku i atrakcje kulinarne związane z ekolo-

giczną produkcją żywności to magnes przyciągający turystów do „Pięknej Góry”. Bardzo istotna jest również funkcja dydaktyczna, szczególnie dla najmłodszych gości. Chwilowo bez odpowiedzi pozostaje pytanie, jakie będą rezultaty na niwie genetyki zwierząt.

PIŚMIENNICTWO

- Hammond R.A. Hudson M.D.** 2007. Environmental management of UK golf courses for biodiversity – attitudes and actions. *Landscape Urban Plann.* 83, 127–136.
- Kibiń A.** 2006. Ocena walorów turystycznych powiatu gołdapskiego. Praca inżynierska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu i Agroturystyki pod kierunkiem E. Marks, Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Kondracki J.** 2000. Geografia regionalna Polski. Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Krzyk P.** 2009. Przemiany i zagrożenia rolniczej przestrzeni produkcyjnej – podstawowego elementu krajobrazowego obszarów wiejskich. *Architektura krajobrazu – studia i prezentacje* 2, 65–72.
- Krzyk P.** 2008. Przyrodnicze aspekty lokalizacji obiektów małej retencji wodnej na przykładzie przesuszonych lasów olsowych. *Architektura krajobrazu – studia i prezentacje* 4, 27–40.
- Marks E., Młynarczyk K., Jaszczak A., Elkhatib A.O.** 2009. Możliwości rozwoju różnych rodzajów i form turystyki na Pojezierzu Mazurskim. *Handel wewnętrzny* nr 9. Turystyka szansą wypoczynku i rozwoju regionów. Warszawa, Inst. Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, 259–268.
- Młynarczyk K., Jaszczak A., Siedlecka A.** 2004. Problem kształtowania krajobrazu wiejskiego okolic jeziora Dadaj, w: *Krajobraz i ogród wiejski. T. 2. Tradycje a współczesny krajobraz wsi polskiej.* Red. J. Janecki, Z. Borkowski. Lublin, Wyd. KUL, 13–17.
- Nowak P.** 2009. Turystyka a ochrona środowiska. *Nauka Przyroda Technologie.* Poznań, Ogrodnictwo 18, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Orzechowska-Szajda I.** 2009. Pola golfowe – kształtowanie i ochrona krajobrazu. *Nauka Przyroda Technologie.* Poznań, Ogrodnictwo 31, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Pałka E.** 2009. Potencjał turystyczny na obszarach wiejskich jako czynnik rozwoju regionalnego. *Handel wewnętrzny* nr 9. Turystyka szansą wypoczynku i rozwoju regionów. Warszawa, Inst. Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, 275–282.
- Środulska-Wielgus J.** 2009. Szlaki turystyki kulturowej jako sposoby ochrony i udostępniania krajobrazu. *Nauka Przyroda Technologie.* Poznań, Ogrodnictwo 52, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych.** DzU. nr 115, poz. 967.
- Żarska B.** 2009. Koncepcja zbioru ogólnych zasad planowania turystyki zrównoważonej na obszarach chronionych. *Nauka Przyroda Technologie.* Poznań, Ogrodnictwo 58, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.

